

บทวิจารณ์หนังสือ นิติปรัชญา ความเรียงว่าด้วยกฎหมาย ศีลธรรม และความยุติธรรม เขียนโดย สมภาร พรมทา

นพดล บงกชกาญจน์

หลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาปรัชญา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

Noppadon Bongkochkarn

Doctoral Programme in Philosophy Graduate school Mahachulalongkornrajavidyalaya University

E-mail: bongkochkan81@gmail.com

1. บทนำ

หนังสือเรื่อง “นิติปรัชญา ความเรียงว่าด้วยกฎหมาย ศีลธรรม และความยุติธรรม” เขียนโดย ศ.ดร. สมภาร พรมทา ผู้อำนวยการศูนย์ศึกษาพุทธปรัชญา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พิมพ์ที่สำนักพิมพ์วารสารปัญญา พิมพ์เผยแพร่ครั้งแรกเดือนมกราคม พ.ศ. 2560 มีจำนวน 287 หน้า เพื่อเสนอมุมมองให้เห็นว่า “ความสัมพันธ์กันระหว่างกฎหมาย กับศีลธรรม และความยุติธรรม ซึ่งมีจุดประสงค์เพื่อตอบปัญหาทางด้านนิติปรัชญาที่สำคัญปัญหาหนึ่งที่ว่า กฎหมายนั้นควรที่จะรับผิดชอบ ในเรื่องทางศีลธรรมหรือไม่เพียงใด”

เนื้อหาการเขียนของหนังสือเรื่อง “นิติปรัชญา ความเรียงว่าด้วยกฎหมาย ศีลธรรมและความยุติธรรม” นี้ได้มีการแบ่งสัดส่วนเนื้อหาหลักของงานออกเป็น 4 บท ได้แก่ บทที่ 1 กฎหมายคืออะไร บทที่ 2 สำนักกฎหมายอิงธรรม บทที่ 3 สำนักกฎหมายอิงโลก และบทที่ 4 บทส่งท้าย ยุติธรรมกับมนุษยธรรม

2. สรุปสาระสำคัญของเนื้อหา

สำหรับเนื้อหาทั้ง 4 บท ของหนังสือเรื่อง “นิติปรัชญา ความเรียงว่าด้วยกฎหมาย ศีลธรรมและความยุติธรรม” นั้นสามารถสรุปสาระสำคัญได้ดังนี้

สรุปสาระบทที่ 1 กฎหมายคืออะไร

สาระสำคัญในบทนี้ กล่าวถึงความหมายของกฎหมาย ในทางประวัติศาสตร์ กฎหมายมักเกิดจากสาเหตุคล้ายๆ กันคือ เมื่อมีคนมารวมกันอยู่มาก ๆ เป็นสังคมก็เกิดการกระทบกระทั่งล่วงละเมิดกัน การที่คนทั้งหลายกระทบกระทั่งกันนี้เป็นเรื่องที่เกิดบรรยากาศที่ไม่สงบสุขในสังคม ดังนั้น เพื่อให้สังคมอยู่อย่างสงบสุขคนทั้งหลายก็มาตกลงกันว่า ต่อแต่นี้ไปเราจะกำหนดกฎกติกาขึ้นแล้วให้สมาชิกของ

สังคมทุกคนปฏิบัติตาม ใครล่วงละเมิดกฎกติกาที่วางไว้ก็จะถูกลงโทษ โดยผู้ที่ทำหน้าที่ลงโทษนั้นก็คือบุคคลหรือคณะบุคคลที่สังคมตกลงแต่งตั้งให้ทำหน้าที่พิทักษ์กฎกติกาที่ตั้งขึ้น ตลอดจนมีหน้าที่ดูแลคุ้มครองความเป็นอยู่ของผู้คนในสังคมให้ร่มเย็นเป็นสุขในเรื่องต่างๆ อำนาจที่ทำหน้าที่พิทักษ์กฎกติกาที่สร้างขึ้นนี้ก็คือ สิ่งที่เราเรียกกันในเวลาต่อมาว่า “รัฐ” หรือ “อำนาจรัฐ” นั่นเอง และทฤษฎีที่ว่าด้วยการเกิดขึ้นของรัฐและกฎหมายตามที่กล่าวมานี้เรารู้จักกันในวงการปรัชญาสังคมและการเมืองว่า ทฤษฎีสัญญาประชาคม ซึ่งมีใจความสำคัญว่า รัฐเกิดจากการตกลงร่วมกันของประชาชน

ผู้เขียนได้กล่าวถึง ทฤษฎีสัญญาประชาคมว่า ต้องประกอบด้วยอำนาจหลักสามส่วน คือ บริหาร นิติบัญญัติ และตุลาการ ซึ่งกฎหมายนั้นจะอยู่ในขอบเขตความรับผิดชอบของสถาบันนิติบัญญัติเป็นหลัก โดยมีฝ่ายตุลาการเป็นผู้บังคับใช้กฎหมายนั้นอย่างเป็นทางการที่สุจริตแก่ประชาชนที่เป็นเจ้าของประเทศ

สิ่งสำคัญที่แนวคิดแบบสัญญาประชาคมต้องการเสนออีกคือ

ก. คนทุกคนต้องเท่าเทียมกัน เพราะทุกคนเป็นเจ้าของประเทศนี้เหมือนกัน ไม่มีใครเป็นเจ้าของประเทศมากหรือน้อยกว่าคนอื่น

ข. อำนาจทางการเมืองอันได้แก่ อำนาจสำหรับจัดการปกครองของสังคมมาจากทุกคน หากมีความเห็นไม่ตรงกัน ก็จะใช้ความเห็นของคนส่วนใหญ่เป็นตัวตัดสิน โดยเสียงส่วนใหญ่ต้องเคารพเสียงส่วนน้อยด้วย ดังนั้น การกระทำอะไรก็ตามที่กระทบชีวิตของเสียงส่วนน้อยก็ต้องไตร่ตรองให้รอบคอบเสียก่อนที่จะตัดสินใจทำสิ่งนั้นๆ

ค. อำนาจทางการเมืองอันเป็นของประชาชนแต่ละคนข้างต้นนั้น เมื่อรวมกันแล้วก็กลายเป็นอำนาจรัฐ และมีอำนาจย่อยลงไปอีกแบ่งออกเป็นสามส่วน คือ อำนาจบริหาร นิติบัญญัติ และตุลาการ

แต่ตามแนวคิดนี้จะมองว่า อำนาจสามส่วนคือ อำนาจบริหาร นิติบัญญัติ และตุลาการ เมื่อบุคคลใดเข้ามามีอำนาจแล้วจะต้องมีสภาพเป็น “ลูกจ้าง” ของประชาชนไม่ใช่เจ้าของประเทศ แต่เป็นผู้รับจ้างบริหารประเทศ ในฐานะที่ตนไม่ใช่เจ้าของประเทศเวลาทำงาน จึงต้องคิดเสมอว่า ทำอย่างไรเจ้าของประเทศจึงจะได้ประโยชน์สูงสุดจากการทำงานของตน และแนวคิดนี้มีแก่นสารของกฎหมายก็คือความมีเหตุผล เพราะถือว่า สังคมเป็นที่รวมของมนุษย์ที่มีเหตุผล ดังนั้น กฎหมายที่จะใช้กับมนุษย์ก็ต้องมีเหตุผลด้วย กฎหมายที่ดีจึงต้องมาจากการใช้เหตุผล

สุดท้าย ผู้เขียนได้สรุปเกี่ยวกับแนวคิดสัญญาประชาคมไว้ว่า แนวคิดแบบสัญญาประชาคมมุ่งเน้นมองที่ปัจจุบันแล้วสร้างทฤษฎีขึ้นเพื่ออธิบายว่าอำนาจทางการเมืองมาจากไหน ตามทฤษฎีนี้ประชาชนแต่ละคนเป็นหน่วยย่อยที่สุดของสังคม อำนาจทางการเมืองจึงต้องมาจากประชาชนแต่ละคนอย่างเท่าเทียมกัน แม้ไม่เคยมีข้อมูลทางประวัติศาสตร์ยืนยันว่า ประชาชนในสังคมต่าง ๆ ทั่วโลกได้พร้อมใจกันทำสัญญา แต่เราก็สมมติได้ว่าเราได้ทำสัญญากัน

อย่างไรก็ตาม ผู้เขียนได้แบ่ง กฎหมายออกเป็น 2 สำนัก คือ

1. สำนักกฎหมายบ้างเมือง (Legal Positivism) แต่ผู้เขียนเรียกว่า สำนักกฎหมายอิงโลก เป็นแนวคิดที่มองกฎหมายตามที่เป็นจริงในสังคม หรือมองกฎหมายอย่างชาวโลก และกฎหมายที่เป็นประโยชน์แก่ประชาชนนั้น ไม่จำเป็นต้องประดัวธรรมเสมอไป

2. สำนักกฎหมายธรรมชาติ (Legal Naturalism) หรือที่ผู้เขียนใช้คำว่า สำนักกฎหมายอิงธรรม ซึ่งมีแนวคิดมองกฎหมายในลักษณะเกินไปกว่าที่ชาวโลกมอง คือ มองเลยไปถึงว่ากฎหมายกับธรรมซึ่งเป็นของสูงส่งนั้นควรเกี่ยวข้องกัน และเชื่อว่ากฎหมายที่รับใช้ประชาชนได้ดีที่สุดนั้นจะต้องเป็นกฎหมายที่ประกอบด้วยธรรม

กล่าวโดยสรุป แนวคิดแบบสัญญาประชาคมนั้นๆ ความหมายกว้างๆ ก็คือประชาชนเป็นเจ้าของอำนาจอธิปไตยสูงสุด อำนาจอธิปไตย และอำนาจการบริหาร และอำนาจตุลาการเป็นรองอำนาจของประชาชน ดังนั้น เมื่อก้าวถึงที่สุดแล้ว ประชาชนนั้นเป็นนายของกฎหมาย ด้วยเหตุนี้ กฎหมายจะต้องเป็นไปเพื่อรับใช้ประชาชน ที่กล่าวมานี้ถือว่าเป็นใจความหลักๆ ของทัศนะเกี่ยวกับกฎหมายของทฤษฎีสัญญาประชาคม (สมภาร พรหมทา, 2560, หน้า 19-37)

สรุปสาระบทที่ 2 สำนักกฎหมายอิงธรรม

สาระสำคัญในบทนี้ ผู้เขียนได้เริ่มต้นด้วยการตั้งคำถามว่า “เมื่อมนุษย์เป็นผู้สร้างกฎหมายเราควรจะมีหลักอะไรสำหรับยึดเป็นแนวทางในการสร้างกฎหมาย” และได้กล่าวถึงนักปรัชญาที่เชื่อในสิ่งเร้นลับที่มักจะถูกมองมนุษย์ให้เดินไปหาความดีงามที่สมบูรณ์ กลุ่มนี้ถูกเรียกว่า นักอุดมคตินิยม (The Idealist) โดยยกเอาพระพุทธรศาสนามาเป็นตัวอย่างได้กล่าวถึง กฎเร้นลับของจักรวาลที่พระพุทธเจ้าตรัสเรียกว่า ธรรมธาตุ ต่อมาชื่อเรียกกันหลายชื่อในคัมภีร์ทางพุทธศาสนา เช่น ธรรมนิยาม, ธรรมจิตติ, อิทัปปัจจยตา, นิยาม หรือธรรม เป็นต้น และได้สรุปไว้ว่า ตามคติของพระพุทธรศาสนา มนุษย์สามารถเรียนรู้จากการสังเกตธรรมชาติว่า ตนควรปฏิบัติตนอย่างไร แนวคิดง่ายๆ นี้ พระพุทธรศาสนาเห็นว่าสามารถใช้กับการสร้างกฎหมายด้วย

สำหรับศาสนาฝ่ายเทวนิยมที่เชื่อความมีอยู่ของพระเจ้า อาจจะทำเปรียบพระเจ้ายกคล้ายกับ กฎธรรมชาติ ซึ่งมีนักคิดทางนิติปรัชญาคนสำคัญของโลกตะวันตก คือ นักบุญทอมัส อะไควนัส ได้แสดงทัศนะว่า กฎหมายที่มนุษย์เราจะออกแบบสำหรับใช้กับสังคมมนุษย์นั้น จะต้องใช้กฎที่พระเจ้าทรงวางไว้เป็นต้นแบบ ซึ่งเรียกว่า กฎหมายของพระเจ้า (The Law of God) ส่วนกฎหมายที่มนุษย์สร้างขึ้นแล้วใช้กันอยู่ในสังคม เรียกว่า The Law of Human Beings แต่กฎหมายของพระเจ้านั้นไม่ปรากฏชัดเหมือนกฎหมายที่มนุษย์สร้างขึ้นเพราะเป็นนามธรรม

เมื่อเริ่มต้นอภิปรายแนวคิดของสำนักอิงธรรม ผู้เขียนได้เริ่มตรงประเด็นที่นักบุญทอมัส อะไควนัสกล่าวไว้ว่า “กฎหมายของพระเจ้าควรใช้เป็นแบบอย่างของกฎหมายโดยมนุษย์” และผู้เขียนได้แยกนิติปรัชญากับประวัติศาสตร์กฎหมายออกจากกัน โดยให้เหตุผลว่า “ทำไมธรรมในศาสนาซึ่งสมควรเป็นของดี เมื่อกลายเป็นแบบของกฎหมายแล้ว จึงได้แสดงบทบาทที่ชั่วร้ายเช่นนั้น คำตอบก็คือเพราะผู้นำ

ศาสนาไม่เชื่อตรงต่อศาสนาของตน ไม่เชื่อตรงต่อพระเจ้า คนเหล่านี้อาศัยสถานะในการเป็นผู้นำศาสนาของตนที่ใครจะโต้แย้งไม่ได้เป็นฐานของการสร้างอำนาจ โดยเอาเนื้อหาของศาสนาส่วนที่ตนเห็นว่าจะช่วยส่งเสริมสถานะของตนให้มั่นคงต่อไปเข้าไปเป็นต้นแบบของกฎหมาย

ผู้เขียนได้กล่าวถึงการท้าวใจเกี่ยวกับ พระพุทธศาสนากับโทษประหารชีวิต เป็นงานวิจัยที่มีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับนิติปรัชญา โดยมีโจทย์หลักว่า สังคมไทยที่เราถือกันว่าเป็นสังคมที่ผู้คนส่วนใหญ่ หากยึดหลักการเรื่องความยุติธรรม การมีอยู่ของโทษประหารชีวิตก็อธิบายได้ดีว่าไม่แย้งต่อแนวคิดของพระพุทธศาสนา ถึงแม้ว่าพระพุทธศาสนาจะสอนความดีอย่างอื่นด้วย เช่น เรื่องเมตตา แต่ผู้เขียนให้ความสำคัญต่อความยุติธรรมเป็นอันดับต้นๆ เพราะหลักความยุติธรรมเป็นหลักการพื้นฐานของกระบวนการให้ผลของกรรม และผู้เขียนได้เสนอว่า กรณีที่เราจำเป็นต้องประหารชีวิตคนบางคน เพราะเป็นหนทางเดียวที่จะดำรงไว้ซึ่งความยุติธรรมอันเป็นหัวใจของนิติปรัชญาแนวพุทธ เราก็คงต้องทำอย่างมีเมตตาปฏิบัติในฐานะที่เป็นเพื่อนมนุษย์และเพื่อนร่วมทุกข์ในสังสารวัฏไม่ใช่อย่างโกรธแค้นหรือสะใจ

ลักษณะเด่นของสำนักกฎหมายอิงธรรม

1. กฎหมายกับจริยธรรม หรือความดีงามต้องมาด้วยกัน แนวคิดสำนักนี้ไม่ได้มองกฎหมายว่าเป็นเพียงเครื่องมือ แต่ตัวกฎหมายต้องเป็นกลางคือ ไม่ดีไม่ชั่ว เพราะกฎหมายมีความเกี่ยวข้องกับการจัดระเบียบสังคมมีพันธกิจที่จะต้องนำพาสังคมไปหาอุดมคติบางอย่าง ดังนั้น กฎหมายต้องไม่ใช่ใช้ได้เท่านั้น แต่ต้องเป็นกฎหมายที่ดีงามในทางศีลธรรมด้วย

2. กฎหมายที่ดีย่อมได้มาจากคนดี ประเด็นนี้ผู้เขียนมองว่า การออกกฎหมายเพื่อกำหนดลักษณะของสังคมว่า จะเป็นอย่างไรนั้นต้องอยู่ในมือของคนดี ซึ่งอาจจะเพียงไม่กี่คนก็ได้ คนดีเหล่านี้จะทำหน้าที่กำหนดทิศทางของสังคมโดยเอาธรรมเป็นเครื่องส่องทาง และประเด็นที่สำคัญอยู่ที่ว่า ผู้ตรากฎหมายจะต้องเป็นคนดีไม่เห็นแก่ตัว รู้ว่าอะไรคือแก่นสารของชีวิต รู้ว่าอะไรคือสาระสำคัญของ การเป็นสังฆอารยชน

3. กฎหมายเล็กกว่าธรรมและการตีความกฎหมายต้องเพื่อธรรมไม่ใช่แสดงว่าผู้ตีความกำลังทำตามกฎหมาย ผู้เขียนได้แจ้งว่า คำว่า ธรรม นี้ในทัศนะของศาสนาอาจมีความหมายได้หลากหลายอย่าง แต่ในทัศนะของนิติปรัชญาสำนักอิงธรรม คำนี้หมายถึง คุณสมบัติใดๆ ก็ได้ในทางดีงามที่ปรากฏในกฎหมาย ซึ่งอาจจะใช้อื่นๆ แทนคำนี้ได้ตามความเหมาะสมแก่สถานการณ์ เช่น ยุติธรรม, ขอบธรรม, เป็นธรรม หรือแม้แต่คำไทยง่ายๆ เช่น คำว่า ถูก ก็ใช้ได้บริบทดังกล่าว ข้อนี้ประเด็นสำคัญเน้นตรงการตีความกฎหมาย ซึ่งสำนักกฎหมายอิงธรรมมีแนวคิดที่ใช้เป็นหลักการตัดสินคดีความว่า ตุลาการจะต้องตัดสินคดีความตามความยุติธรรมไม่ใช่ตามตัวบทกฎหมาย

ตอนท้ายบท ผู้เขียนได้สรุปไว้ว่า ศาสนาที่เก่าแก่ของมนุษย์สองศาสนา คือ ศาสนาฮินดูและยูดาห์นั้น เป็นตัวอย่างที่ดีของศาสนาที่ใช้ “ศาสนธรรม” เป็นกฎหมายบังคับใช้ในสังคม แต่มีข้อน่าสังเกตว่า บางครั้งการใช้ธรรมในศาสนาเป็นกฎหมายนั้น ก็ก่อให้เกิดความเบียดเบียนข่มเหงผู้อื่นได้ ด้วยเหตุนี้

แนวคิดกฎหมายสำนักอิงธรรมสมัยโบราณนั้นมักถูกวิพากษ์วิจารณ์ในสมัยต่อมามาก เพราะสมัยที่ศาสนาเรื่องอำนาจนั้นไม่สามารถที่จะทำได้ และในบางครั้งธรรมก็ถูกใช้เป็นเครื่องมือของรัฐและศาสนจักรเพื่อสร้างสมอำนาจได้เช่นกัน (เรื่องเดียวกัน, หน้า 38-118)

สรุปสาระบทที่ 3 สำนักกฎหมายอิงโลก

สาระสำคัญในบทนี้ กล่าวถึงสำนักกฎหมายอิงโลก ซึ่งมีเนื้อความสำคัญสรุปดังนี้ การเกิดขึ้นของสำนักกฎหมายอิงโลกนี้จะอยู่ในช่วงยุคกลางของโลกตะวันตกเสื่อมถอยลง เพราะถูกทำลายด้วยวิทยาศาสตร์ ในยุคกลางนั้นทราบกันว่ากฎหมายใช้ศาสนาเป็นตัวนำนั้นได้สร้างอะไรหลายอย่างในทางสังคมที่ผู้คนเห็นว่ามันถูกต้อง นับตั้งแต่เรื่องใหญ่ๆ เช่น เรื่องอำนาจในการปกครองบ้านเมืองลงมาถึงเรื่องเล็กๆ เช่น การไม่ยอมให้มีการเผยแพร่แนวคิดที่ขัดแย้งกับคัมภีร์ศาสนา อันเป็นเหตุให้สำนักกฎหมายอิงโลกนั้นมีแนวคิดเชื่อว่า สังคมสามารถดีได้โดยไม่ต้องมีศาสนา ในทำนองเดียวกัน กฎหมายที่ใช้ในสังคมก็สามารถเป็นกฎหมายที่ดีได้ โดยไม่จำเป็นต้องมีธรรมในศาสนาเป็นตัวกำกับ

ตามแนวคิดนี้ยอมรับว่ารัฐที่ใช้กฎหมายอย่างมีธรรมในศาสนาทำกับนั้นอาจเป็นรัฐที่ดี แต่ไม่ควรสรุปว่ารัฐที่ดีต้องใช้กฎหมายที่อิงแอบอยู่กับศาสนาเท่านั้น กฎหมายของรัฐแม้ไม่อิงกับศาสนาก็สามารถที่จะเป็นกฎหมายที่ดีได้เช่นกัน ผู้เขียนได้ยกตัวอย่างนักปรัชญาตะวันตกชาวอังกฤษชื่อจอห์น ล็อก (John Locke) เป็นนักปรัชญาที่แนวคิดเป็นประจักษ์นิยม (Empiricism) ได้เสนอแนวคิดไว้ว่า มนุษย์ถูกธรรมชาติสร้างมาให้มีข้อจำกัด ให้มีอายตนะห้าอันได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น และกายประสาทสำหรับรู้อะไรต่างๆ ในโลก อายตนะทั้งห้านี้ไม่ว่าเราจะพอใจหรือไม่ก็ตามคือสิ่งที่เราสามารถใช้อธิบายอะไรบางอย่างมีอยู่จริงในโลกนี้และมีอยู่ในลักษณะเช่นใด และเราอาจจะจินตนาการถึงสิ่งบางสิ่งที่มีอยู่ในจักรวาลนี้ที่อยู่พ้นอำนาจการตรวจสอบของอายตนะทั้งห้านี้ แต่จินตนาการแล้วก็ไม่สามารถทำอะไรได้ หากเราต้องการยืนยันว่าอะไรมีอยู่จริงๆ เราก็ต้องกลับมาหาอายตนะทั้งห้านี้

สำหรับปรัชญาการเมืองบางแบบนั้นที่อิงอยู่กับความเชื่อทางศาสนาที่ไม่สามารถตรวจสอบได้ด้วยอายตนะนั้น ประเด็นนี้ล็อกได้เสนอว่า หากเรายอมรับว่าสังคมมนุษย์เป็นสังคมอารยะ ปรัชญาการเมืองสำหรับสังคมอารยะก็ควรมาจากเหตุผลที่อิงอยู่กับสิ่งที่สามารถตรวจสอบได้ด้วยอายตนะ มากกว่าความเชื่อที่ไม่สามารถตรวจสอบได้ แม้ว่าความเชื่อนั้นจะมาจากศาสนาหลักของสังคมก็ตาม ผู้เขียนได้มีข้อสังเกตต่อประเด็นนี้ว่า ทศนะทางการเมืองของล็อกนั้นเกี่ยวข้องกับแนวทางญาณวิทยาของเขาอย่างแยกไม่ออก กล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือ หากใครก็ตามรับว่าอายตนะ คือ สิ่งที่จะบอกเราได้ว่าอะไรมีอยู่ในจักรวาลนี้ ทศนะทางการเมืองของเขาก็จะไม่อิงอยู่กับความเชื่อแบบที่ไม่อาจตรวจสอบด้วยประสาทสัมผัส จะอย่างไรก็ตาม แนวคิดของล็อกนั้นยังมีลักษณะประนีประนอมกับศาสนาอยู่ ซึ่งแนวคิดสิทธิตามธรรมชาติของล็อกนั้นก็ทำให้ปรัชญาการเมืองของเขามีส่วนคาบเกี่ยวกับสำนักอิงธรรมอยู่มาก ผู้เขียนได้กล่าวถึงนักปรัชญาอีกคนหนึ่งที่เป็นชาวอังกฤษ ชื่อ ทอมัส ฮอบส์ (Thomas Hobbes) มีแนวคิดคล้ายกับล็อก แต่มีบางส่วนที่ต่างเช่นกัน เช่น แนวคิดของล็อกนั้นยอมรับว่าการโค่นล้มอำนาจของกษัตริย์หรือผู้ปกครอง

ที่เป็นพระราชเป็นความชอบธรรมของประชาชน ซึ่งจุดนี้ฮอบส์ไม่เห็นด้วย ส่วนที่ต่างนั้นก็พื้นฐานทางความคิดให้แก่แนวคิดนิติปรัชญาสำนักอิงโลกในเวลาต่อมา ทั้งสองท่านนี้เกี่ยวข้องกับนิติปรัชญาสำนักอิงโลกทางอ้อม แต่อิทธิพลของสองท่านนี้มีมากต่อนิติปรัชญาสำนักอิงโลก

ผู้เขียนยังได้กล่าวถึงนักปรัชญาอีกสองท่านที่มีอิทธิพลต่อความคิดของนิติปรัชญาสำนักอิงโลกคือ เยเรมี เบนแทม (Jeremy Bentham) และจอห์น สจิวต มิลล์ (John Stuart Mill) ทั้งสองท่านนี้เป็นคนร่วมสมัยกัน โดยเบนแทมเป็นเพื่อนกับพ่อของมิลล์ และมิลล์ก็เป็นเพื่อนกับนักนิติปรัชญาคนสำคัญคนหนึ่งของสำนักอิงโลกคือ จอห์น ออสติน (John Austin) โดยที่ออสตินเองก็ยอมรับว่าทั้งสองท่านนี้มีอิทธิพลต่อความคิดของเขาเป็นอย่างมาก

ตอนท้ายบทผู้เขียนได้กล่าวถึงแนวคิดของนักปรัชญาที่กล่าวมาข้างต้นนั้นว่ามีอิทธิพลต่อนิติปรัชญาสำนักอิงโลกอย่างไร โดยการตั้งคำถามสองข้อ คือ ข้อ 1. กฎหมาย คือ คำสั่งของรัฐที่ประชาชนต้องน้อมรับอย่างไม่มีเงื่อนไข และข้อ 2. กฎหมายไม่จำเป็นต้องรับใช้ศีลธรรม (เรื่องเดียวกัน, หน้า 119-228)

สรุปสาระบทที่ 4 บทส่งท้าย ยุติธรรมกับมนุษยธรรม

สาระสำคัญในบทนี้ กล่าวถึงความยุติธรรมกับมนุษยธรรม ผู้เขียนได้เริ่มต้นของบทด้วยการยกเอาเหตุการณ์ข่าวกรณีของกลุ่มคนเสื้อแดงจังหวัดหนึ่งทางภาคอีสานถูกดำเนินคดีในข้อหาก่อการร้ายจากการไปเผาศาลากลางจังหวัด เมื่อครั้งมีการชุมนุมทางการเมืองของกลุ่มคนที่สนับสนุนอดีตนายกรัฐมนตรีท่านหนึ่ง โดยสวมใส่เสื้อสีแดงเป็นสัญลักษณ์ กลุ่มคนดังกล่าวได้ถูกศาลชั้นต้นพิพากษาลงโทษจำคุกตลอดชีวิตอันเป็นโทษสูงสุด แต่ผู้ต้องหาได้ให้การเป็นประโยชน์ต่อศาล จึงได้รับเมตตาจากศาลลงโทษเหลือจำคุก ๓๐ กว่าปี และได้กล่าวถึงกรณีของกลุ่มคนเสื้อเหลืองที่บุกไปปิดสถานีโทรทัศน์ช่อง 11 หรือสนามบินสุวรรณภูมิอันเป็นสถานที่ราชการ จากการกระทำดังกล่าวก็ถูกพิพากษาให้ต้องรับโทษจำคุกเช่นกัน การที่ผู้เขียนได้ยกตัวอย่างทั้งสองกรณีนี้ขึ้นมาก็เพื่อชี้ให้เห็นความสำคัญของความยุติธรรมที่ทั้งสองฝ่ายควรที่จะได้รับ ซึ่งผู้เขียนมีความเชื่อว่าคุกหรือห้องขังนั้น ควรเป็นสถานที่สำหรับกักขังคนที่ไม่มีความเชื่อหรือไม่มีอุดมคติใดๆ มีชีวิตเพียงเพื่อเอาเปรียบคนอื่นเท่านั้น ด้วยเหตุนี้ คุกจึงไม่ควรเป็นสถานที่กักขังผู้มีความคิดความเชื่ออย่างบริสุทธิ์ในแนวคิดทางการเมืองและสังคม

ต่อจากนั้น ผู้เขียนก็ได้เปิดประเด็นสำคัญในทางนิติปรัชญาเพื่อนำมาพิจารณาสองประเด็นด้วยกัน ได้แก่ 1) กฎหมายกับความยุติธรรม โดยนำเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นกับกลุ่มเสื้อแดงและเสื้อเหลืองนำมาพิจารณาโดยใช้แนวคิดของสำนักกฎหมายอิงธรรมและสำนักกฎหมายอิงโลก และ 2) ความยุติธรรมกับมนุษยธรรม โดยนำเอาแนวคิดทางนิติปรัชญาสองสำนักกฎหมายมาพิจารณาในประเด็นดังกล่าวเช่นกัน ผู้เขียนต่อด้วยหัวข้อการการสนทนาในคืนหนึ่งในวันเลี้ยงฉลองปีใหม่อันเป็นเหตุการณ์เกิดขึ้นเมื่อหลายปีก่อน เป็นการสนทนาระหว่างตัวผู้เขียนกับพี่ชายภรรยาและญาติที่เป็น ผู้พิพากษา ซึ่งได้สนทนากันถึงเรื่องเกี่ยวกับสถานการณ์ของบ้านเมืองที่เกิดขึ้นในขณะนั้น และสุดท้ายของหนังสือเล่มนี้ ผู้เขียนได้สรุปส่งท้ายด้วย

หัวข้อที่ไม่เป็นแผล เป็นการกล่าวถึงการประยุกต์แนวคิดทางนิติปรัชญา เพื่อแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นจริงนั้น นับเป็นสิ่งที่ยากกว่าการพูดถึงแนวคิดทฤษฎีทางนิติปรัชญา และได้กล่าวถึงระบบทางจริยธรรมทางพุทธศาสนาที่สามารถตรวจสอบได้ แม้แต่พระพุทธเจ้าก็ทรงเปิดกว้างให้เสรีภาพแก่สาวกบางท่านที่สงสัยสามารถวิจารณ์หรือตรวจสอบพระองค์ได้ โดยพระองค์ได้ตรัสว่า “มือที่ไม่เป็นแผลจุ่มลงในอ่างพิช ยาพิชก็แทรกซึมไม่ได้” ดังนั้น ผู้ไม่มีความผิดใดๆ ย่อมไม่กลัวต่อการตรวจสอบเช่นกัน ผู้เขียนกล่าวถึงประเด็นนี้เพื่อเชื่อมโยงถึงกรณีที่มีผู้วิพากษ์วิจารณ์สถาบันกษัตริย์ได้แล้วถูกดำเนินคดี สุดท้าย ผู้เขียนได้สรุปการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นในสังคมนั้น ควรใช้มนุษยธรรมให้เดินคู่ไปกับความยุติธรรมจะเป็นการดีที่สุด (เรื่องเดียวกัน, หน้า 228-287)

3. ข้อวิจารณ์

ผู้วิจารณ์ มีข้อวิจารณ์ 2 ข้อ คือ 1) รูปแบบการนำเสนอเนื้อหา และ 2) การนำเสนอประเด็นปัญหาในหนังสือ “นิติปรัชญา ความเรียงว่าด้วยกฎหมาย ศีลธรรมและความยุติธรรม” ดังนี้

ข้อ 1) รูปแบบการนำเสนอเนื้อหา หนังสือเล่มนี้ถึงแม้ว่าจะพูดถึงเรื่องนิติปรัชญา จะมีจุดเด่นด้านเนื้อหาที่หลากหลายไม่มีลักษณะของงานวิชาการเกินไป อาจเป็นเพราะผู้เขียนเป็นผู้มีความรู้กว้างขวางในศาสตร์หลายแขนง จึงมีส่วนทำให้การเขียนมีมุมมองที่กว้าง แต่แฝงไปด้วยความลุ่มลึก ทำให้ผู้อ่านไม่รู้เป้าหมาย สันเกตได้จากการยกตัวอย่างประกอบมีหลากหลายทำให้เข้าใจได้ง่ายมากขึ้น มีทั้งที่เป็นเรื่องในประวัติศาสตร์ที่หลายๆ คนรู้จักกันดี หรือแม้แต่ในภาพยนตร์ การใช้ภาษาไม่ใช่ศัพท์เทคนิคที่เป็นวิชาการมากเกินไป ทำให้อ่านเข้าใจง่ายมากขึ้น รวมถึงการเรียงลำดับเนื้อหาเป็นไปอย่างตามลำดับ โดยผู้เขียนใช้วิธีการตั้งปัญหาขึ้นก่อนแล้วค่อยๆ หากคำตอบไปเรื่อยๆ จนสุดท้ายก็มีคำตอบให้ทราบเป็นลำดับไม่ซับซ้อนผู้อ่านก็เกิดความสับสนในเนื้อหาสามารถทำความเข้าใจไปได้ตามลำดับ

อย่างไรก็ตาม ผู้วิจารณ์มีความคิดเห็นว่า เนื้อหาในส่วนที่เป็นกฎหมายอาจจะมันน้อยไป หรือจะมีก็เป็นลักษณะภาพกว้างๆ ของกฎหมายมากกว่าอาจเป็นเพราะผู้เขียนไม่ได้เจาะจงลงไปในกฎหมายที่เป็นที่ใดที่หนึ่งโดยเฉพาะ แต่จะเขียนถึงกฎหมายโดยภาพรวม แต่ก็แบ่งเนื้อหาในบทได้ชัดเจน โดยได้จากเนื้อหาที่เป็นภาพกว้างของกฎหมาย โดยกล่าวถึงความหมายของกฎหมายเป็นอันดับแรก และต่อกด้วยกฎหมายสองสำนักหลัก คือ สำนักกฎหมายอิงธรรมและสำนักกฎหมายอิงโลก และบทส่งท้ายเป็นการวิเคราะห์ ให้เห็นความชัดเจนระหว่างความยุติธรรมกับมนุษยธรรม ในบางตอนของเนื้อหาผู้เขียนได้สอดแทรกเนื้อหาทางรัฐศาสตร์ไว้ด้วยทำให้ผู้อ่านได้มุมมองทางรัฐศาสตร์ไปด้วยในขณะที่อ่าน ผู้วิจารณ์มองว่า เป็นมุมมองที่ดีสำหรับผู้อ่านที่ศึกษาทางด้านกฎหมายมาโดยตรง เพราะเป็นการมองกฎหมายในมุมมองของนักปรัชญาทำให้ได้แง่คิดมากกว่าเดิมที่เคยศึกษามา แม้ผู้อ่านอาจจะไม่มีความรู้พื้นฐานทางด้านปรัชญามาก่อนมากนัก ก็สามารถที่จะทำความเข้าใจและจับประเด็นของเนื้อหาในหนังสือเล่มนี้ได้ง่ายในระดับหนึ่ง

ข้อ 2) การนำเสนอประเด็นปัญหาในหนังสือ “นิติปรัชญา ความเรียงว่าด้วยกฎหมาย ศีลธรรม และความยุติธรรม” ผู้วิจารณ์มีทัศนะว่า ผู้เขียนให้วิธีการเขียนทางปรัชญา ซึ่งเรียกกันว่า Argumentative Writing (พระมหาพรชัย สิริวิโร, ดร., 2556, หน้า 49-54) โดยเริ่มต้นจากการตั้งคำถามเป็นโจทย์ปัญหาของเรื่องนั้น แล้วจึงค่อยไล่ลำดับการตอบปัญหาไปที่ละประเด็น หรืออาจจะมีการตั้งปัญหาย่อยเพิ่มขึ้นในระหว่างตอบปัญหาประเด็นหลัก วิธีการนี้อาจจะไม่คุ้นชินสำหรับผู้อ่านที่ไม่ได้ศึกษาด้านปรัชญามาก่อน สำหรับประเด็นปัญหาที่ผู้เขียนเสนอนั้น ก็จะเป็นปัญหาที่น่าสนใจของสังคม เช่น ประเด็นปัญหาเกี่ยวกับการสร้างกฎหมายขึ้นมาใช้ ผู้เขียนได้ตั้งคำถามว่า “เมื่อมนุษย์เป็นผู้สร้างกฎหมายเราควรมีหลักอะไรสำหรับยึดเป็นแนวทางในการสร้างกฎหมาย” (เรื่องเดียวกัน, หน้า 49) ผู้วิจารณ์มองว่า เป็นการตั้งคำถามที่ทำให้ผู้อ่านต้องคิดหาคำตอบไปด้วย และอาจจะโต้แย้งหรือเห็นด้วยในขณะที่อ่านคำตอบที่ผู้เขียนจะค่อยๆ เฉลยไปที่ละประเด็นและตั้งปัญหาในระหว่างเพื่อชวนผู้อ่านให้คิดตามไปด้วย ในหนังสือเล่มนี้ยังมีประเด็นปัญหาอื่นที่น่าสนใจอีก เช่น ปัญหาเรื่องโทษประหาร ปัญหาเรื่องการทำแท้ง เป็นต้น

สำหรับประเด็นเนื้อหาที่ผู้วิจารณ์ประสงค์จะแสดงความคิดเห็นมีประเด็นสำคัญ ได้แก่ “ความยุติธรรมเกี่ยวกับการตัดสินของศาลกรณีการเผาศาลากลางจังหวัดแห่งหนึ่งทางภาคอีสาน” ซึ่งเป็นเนื้อหาที่ผู้เขียนได้กล่าวไว้ในหนังสือเล่มนี้ ดังต่อไปนี้

จากที่ผู้เขียนได้ยกตัวอย่างการถูกดำเนินคดีกรณีของกลุ่มพี่น้องชาวเสื้อแดงในการเผาศาลากลางจังหวัดแห่งหนึ่งในภาคอีสาน ในคราวที่มีการชุมนุมประท้วงรัฐบาลในสมัยนั้น กลุ่มคนดังกล่าวได้ถูกศาลชั้นต้นพิพากษาลงโทษสูงสุดถึงขั้นจำคุกตลอดชีวิต แต่เนื่องจากผู้ต้องหาให้การที่เป็นประโยชน์ต่อศาล ดังนั้น ศาลจึงเมตตาลดโทษลงเหลือจำคุก 30 กว่าปี อันสืบเนื่องจากการได้รับข่าวว่าได้มีการล้อมปราบคนเสื้อแดงในกรุงเทพมหานคร ขึ้นขั้นมีผู้เสียชีวิตเกือบจะร้อยคนนั้น เป็นภาวะการณ์พิเศษ ศาลากลางจังหวัดมีความหมายพิเศษ หากจะตอบโต้ความไม่เป็นธรรมที่รัฐบาลกระทำต่อคนเสื้อแดง การเผาศาลากลางก็พอที่จะทำให้เป็นการตอบโต้รัฐบาลได้ (เรื่องเดียวกัน, หน้า 239) ในประเด็นนี้ ผู้เขียนแสดงออกในทางสงสารบุคคลเหล่านี้ที่ต้องติดคุกเพราะความเชื่อทางการเมือง ซึ่งดูเหมือนผู้เขียนจะไม่เห็นด้วยว่าบุคคลเหล่านี้ไม่สมควรติดคุกเพราะความเชื่อทางการเมืองที่บริสุทธิ์ เพราะผู้เขียนเชื่อว่าอาชญากรรมกับการทำความผิดอันเนื่องมาจากความเชื่อทางการเมืองนั้นมีความแตกต่างกันอย่างมหาศาล (เรื่องเดียวกัน, หน้า 232) แต่ผู้วิจารณ์มีความคิดเห็นว่า การกระทำความผิดเพราะความเชื่อเรื่องการเมืองนั้นต้องพิจารณาเป็นกรณีไป เพราะความเชื่อทางการเมืองบางประเภทก็สามารทำให้ก่อนอาชญากรรมได้เช่นกัน เมื่อจะกล่าวตามความหมายของอาชญากรรมทางการเมืองนั้น จะมีลักษณะเป็นอาชญากรรมที่มีจุดมุ่งหมายทางการเมือง โดยกฎหมายได้บัญญัติไว้ว่า เป็นความผิด เช่น การก่อการร้ายขององค์การที่ต่อต้านรัฐบาล การขายความลับของประเทศให้กับศัตรู การกระทำจารกรรม เป็นต้น (โสภ ชาติพันธ์, 2537, หน้า 7-9) ซึ่งการกระทำของกลุ่มบุคคลเหล่านั้นก็มีแนวโน้มไปในลักษณะที่ต่อต้านรัฐบาลจริงตามหลักฐานเชิงประจักษ์และในกฎหมายของประเทศไทยได้ระบุไว้ว่าการกระทำเช่นนั้นเป็นความผิดทางอาญา มาตราที่ 218 ตามพระราชบัญญัติแก้ไขเพิ่มเติมประมวลกฎหมายอาญา (ฉบับที่ 26) พ.ศ. 2560 (สำนักงาน

คณะกรรมการกฤษฎีกา, 2560, หน้า 57) แต่ผู้วิจารณ์เห็นด้วยกับการตัดสินของศาลในกรณีนี้ว่า มีความผิดตามหลักฐานที่ปรากฏนั้นแต่ควรแยกและควรพิจารณาสาเหตุแรงจูงใจ หรือเจตนากรณีในการกระทำความผิดออกมาพิจารณาอย่างละเอียดและรอบคอบ สำหรับคนเสื้อแดงนั้นผู้วิจารณ์มองว่า มีการปลุกระดมให้เตรียมการเผาสัญลักษณ์ในการปกครองไว้ก่อนล่วงหน้า (manager online, [Online]) โดยที่เป็นความคิดของแกนนำส่วนกลางในขณะนั้น เมื่อวิเคราะห์บริบทต่างๆ มีแนวโน้มสร้างความเสียหายโดยทำให้สถานการณ์รุนแรงปั่นป่วนในสังคมเป็นอย่างมากและการใช้มวลชนจำนวนมากจึงเป็นข้อพิจารณาในการต่อรองด้านประชาธิปไตยกับรัฐบาลในขณะนั้น จากประเด็นดังกล่าว ผู้วิจารณ์สรุปว่า การที่บุคคลเหล่านั้นถูกพิพากษาให้ได้รับโทษต่างๆ นั้น เกิดจากการกระทำที่ผิดกฎหมาย ไม่ว่าจะเป็นกฎหมายอิงธรรมหรือกฎหมายอิงโลก ต่างก็มีความผิดเช่นเดียวกัน เพราะกฎหมาย คือ ส่วนหนึ่งของความเป็นธรรม ซึ่งในประเทศไทยนั้น กฎหมายเกิดจากการร่างของสภานิติบัญญัติ หากเห็นว่าร่างมาแล้วยังไม่สามารถนำไปสู่ความยุติธรรมได้ ประชาชนก็ต้องมีส่วนคัดค้านร่างกฎหมายนั้นได้ ด้วยเหตุและผลที่ถูกต้องไม่ว่าจะเป็นแบบอิงธรรมหรืออิงโลกก็ตามนั้น จึงจะสร้างกฎหมายที่เป็นแนวทางนำไปสู่ความยุติธรรมได้ โดยธรรมในที่นี้เป็นตามความหมายที่ท่านพุทธทาสภิกขุ กล่าวไว้ว่า เป็นสิ่งธรรมชาติ เป็นกฎธรรมชาติ เป็นหน้าที่ที่มนุษย์พึงปฏิบัติให้สอดคล้องกับ กฎธรรมชาติ และเป็นผลที่ได้จากการปฏิบัติตนให้สอดคล้องกับธรรมชาติ (พุทธทาสภิกขุ, 2528, หน้า 330-363) ดังนั้น จะอ้างความบริสุทธิ์ทางความคิดทางการเมืองนั้นไม่ว่าจะสมเหตุสมผลเท่าที่ควร

4. สรุปและคำแนะนำ

ผู้วิจารณ์ ได้แสดงความคิดเห็นต่อประเด็นเนื้อหาในหนังสือเล่มนี้มีเพียงประเด็นเดียว ได้แก่ ความยุติธรรมเกี่ยวกับการตัดสินของศาลกรณีการเผาศาลากลางจังหวัดแห่งหนึ่งทางภาคอีสาน ผู้วิจารณ์มีความเห็นไม่สอดคล้องกับผู้เขียนที่อ้างว่า แนวคิดทางการเมืองถือว่าเป็นสิ่งที่บริสุทธิ์ แม้จะมีกลุ่มคนที่ทำการใดๆ อันออกมาจากแนวคิดทางการเมือง และการกระทำนั้นเป็นไปในทางผิดกฎหมาย และนำไปสู่การพิพากษาในทางกฎหมาย ท้ายที่สุดการตัดสินของศาลออกมาว่ากระทำของกลุ่มบุคคลดังกล่าวเป็นความผิด ผู้วิจารณ์มองว่า การกระทำความผิดทางกฎหมายนั้น ด้วยเหตุของการเมือง ซึ่งตามประมวลกฎหมายอาญาถือว่ามีความผิด จะนำเอาความบริสุทธิ์ทางความคิดทางการเมืองมาอ้างนั้น ก็ไม่สามารถที่จะมีเหตุผลพอที่จะทำให้พ้นจากความผิดอันเกิดการกระทำดังกล่าวได้

อย่างไรก็ตาม หนังสือเรื่อง “นิติปรัชญา ความเรียงว่าด้วยกฎหมาย ศีลธรรมและความยุติธรรม” เล่มนี้ แม้จะมีข้อบ่งบอกว่าเป็นหนังสือเชิงวิชาการ แต่การเขียนของผู้เขียนเท่าที่สังเกตมักจะใช้วิธีการตั้งปัญหาหลักและปัญหาย่อยของแต่ละข้ออยู่เป็นระยะ เพื่อเป็นการชักชวนให้ผู้อ่านคิดตามไปด้วย และมีการเฉลยคำตอบตามลำดับ แม้บางปัญหาอาจจะไม่ได้เฉลยก็ถือว่าเป็นทิ้งไว้ให้ผู้อ่านขบคิดเพื่อหาคำตอบเอง ซึ่งเป็นวิธีการเขียนในทางปรัชญา ผู้วิจารณ์มองว่าหนังสือเล่มนี้มีเนื้อหาที่ไม่เป็นวิชาการทั้งหมด ดูจากชื่ออาจจะรู้สึกว่าจะน่าจะเป็นหนังสือเชิงวิชาการที่มีแต่การถกเถียง หรือโต้แย้งกันในประเด็นทาง

นิติศาสตร์ แต่การกล่าวถึงเนื้อหาของนิติศาสตร์ก็มีมากพอให้ได้เป็นประเด็นนำมาวิเคราะห์ได้อย่างชัดเจน และเข้าใจง่าย ถึงแม้ว่าผู้เขียนได้ออกตัวว่าไม่ใช่แก่นนิติศาสตร์ และไม่รู้จักกฎหมายก็ตาม แต่ในความเป็นสิ่ง กลับกลายเป็นหนังสือที่อ่านแล้วทำให้ได้ความรู้หลายศาสตร์ ทั้งแนวคิดทางศาสนาและปรัชญา ประวัติศาสตร์ รัฐศาสตร์ และนิติศาสตร์ จึงมีความเหมาะสมสำหรับนิสิตนักศึกษาด้านปรัชญาและด้าน กฎหมาย หรือบุคคลทั่วไปที่มีความสนใจต้องการที่จะเพิ่มพูนความรู้ทางด้านกฎหมายในมุมมองของ ปรัชญา เมื่ออ่านหนังสือเล่มนี้จบแล้วผู้วิจารณ์เชื่อว่าจะต้องมีความคิดที่แปลกใหม่เกิดขึ้นอย่างแน่นอน

บรรณานุกรม

- พระมหาพรชัย สิริวโร, ดร. (แปลและเรียบเรียง). (2556). *เคล็ดลับการเขียนงานทางปรัชญา*. บัณฑิต วิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พุทธทาสภิกขุ. (2528). *ใจความแห่งคริสต์ธรรมเท่าที่พุทธบริษัทควรทราบ*. กรุงเทพฯ:ธรรมทานมูลนิธิ.
- สมภาร พรมทา. (2560). *นิติปรัชญา ความเรียงว่าด้วยกฎหมาย ศีลธรรมและความยุติธรรม*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์วารสารปัญญา.
- โสภา ซปีลมันน์. (2537). *อาชญากรรม: ปัญหาที่ควรแก้ไขในสังคมปัจจุบัน*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ไทย วัฒนาพานิช.
- สำนักงานคณะกรรมการกฤษฎีกา. (2560). *พระราชบัญญัติแก้ไขเพิ่มเติมประมวลกฎหมายอาญา (ฉบับที่ 26) พ.ศ. 2560*. <https://mgronline.com/crime/detail/9540000157286> (3 Aug 2018)